बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्व्बुदानि च। कोद्यश्च वीरलोकानां समेताः कुरुजाङ्गले। १६०
देशानाञ्च परीमाणं नगराणाञ्च सञ्जय। श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत एते समागताः।
दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा। प्रभावात्तस्य विप्रर्षेर्व्यासस्यामिततेजसः।
॥ सञ्जय उवाच ॥ यथाप्रज्ञं महाप्रज्ञ भौमान् वक्ष्यामि ते गुणान्। शास्त्रचक्षुरवेक्षस्व नमस्ते भरतर्षभ।
द्विविधानीह भूतानि चराणि स्थावराणि च। त्रसाणां त्रिविधा योनिरण्डस्वेदजरायुजाः।
त्रसाणां खलु सर्व्वेषां श्रेष्ठा राजन् जरायुजाः। जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये। १६५
नानारूपधरा राजंस्तेषां भेदाश्चतुर्द्दश। अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा। ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप।
गौरजाविमनुष्याश्च अश्वाश्वतरगर्द्दभाः। एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः।
एते वै पशवो राजन् ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश। वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः।
ग्राम्याणां पुरुषाः श्रेष्ठाः सिंहाश्चारण्यवासिनां। सर्व्वेषामेव भूतानामन्योऽन्येनोपजीवनं। १७०
उद्भिज्जाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः। वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः।
तेषां विंशतिरेकोना महाभूतेषु पञ्चसु। चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसम्मता।
य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्व्वगुणान्वितां। तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोके न प्रणश्यति।
भूमौ च जायते सर्व्वं भूमौ सर्व्वं विनश्यति। भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव सनातनं।
यस्य भूमिस्तस्य सर्व्वं जगत् स्थावरजङ्गमं। तत्रातिगृद्धा राजानो विनिघ्नन्तीतरेतरं। १७५
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व्वणि भौमगुणकथने चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ नदीनां पर्व्वतानाञ्च नामधेयानि सञ्जय। तथा जनपदानाञ्च ये चान्ये भूमिमाश्रिताः।
प्रमाणञ्च प्रमाणज्ञ पृथिव्या मम सर्व्वतः। निखिलेन समाचक्ष्व काननानि च सञ्जय।
॥ सञ्जय उवाच ॥ पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि संग्रहात्। जगतीस्थानि सर्व्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः।
भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च। गुणोत्तराणि सर्व्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः।
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः। भूमेरेते गुणाः प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः। ८०
चत्वारोऽप्सु गुणा राजन् गन्धस्तत्र न विद्यते। शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः।
शब्दः स्पर्शश्च वायोस्तु आकाशे शब्द एव तु। एते पञ्च गुणा राजन् महाभूतेषु पञ्चसु।
वर्त्तन्ते सर्व्वलोकेषु येषु भूताः प्रतिष्ठिताः। अन्योऽन्येनाभिवर्त्तन्ते साम्यं भवति वै यदा।
यदा तु विषमीभावमाविशन्ति परस्परं। तदा देहैर्देहवन्तो व्यतिरोहन्ति नान्यथा।
आनुपूर्व्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्व्वशः। सर्व्वाण्यपरिमेयानि तदेषां रूपमैश्वरं। ८५
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पञ्चभौतिकाः। तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते।
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत्। प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणं।
सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि द्वीपन्तु कुरुनन्दन। परिमण्डलो महाराज द्वीपोऽसौ चक्रसंस्थितः।